

**İLM-İ SAKK ve DEBBAĞ-ZÂDE NU'MÂN EFENDİ (1224/1809)'NİN
“TUHFETÜ'S-SUKÛK”Ü**

Hadi SOFUOĞLU*

ÖZET

Bu makalenin amacı ilm-i sakk veya sakk-i şer'i hakkında bilgi vermek ve Debbâğ-zâde Nu'mân Efendi'nin “Tuhfetü's-Sükûk” adlı eserini tanıtmaktır. Sakk, mahkeme tutanağı örneği olarak tanımlanabilir. İlm-i Sakk veya Sakk-i Şer'î'ye gelince, bu fıkıh ilminin bir alt disiplini ki, mahkeme tutanaklarını ve kâdılarının diğer kurumlarla yazışmalarını içeren şer'îye sicili defterlerinin tutulmasından takip edilecek imlâ ve üslup kâdelerini gösterir. Bu açıdan mahkeme görevlilerinin belge düzenleme konusunda en büyük yardımcısıdır. Diğer taraftan ilk defa Kâdı defterleriyle karşılaşan araştırmacılar için “Şer'îye sicillerini okumaya giriş” niteliğinde müstesna kaynaklardır. Osmanlılarda birçok sakk mecmuası kaleme alınmıştır. Bu mecmualar arasında ilk matbu sakk mecmuası olma özelliğini taşıyan Debbâğ-zâde Nu'mân Efendi'nin “Tuhfetü's-Sükûk” adlı eseridir.

Anahtar Kelimeler: Şer'îye Sicilleri, Debbâğ-zâde Nu'mân, Sakk, Sukûk, Tuhfetü's-Sükûk

**ILM al-SAKK and DABBAGHZADAH NU'MAN EFENDİ'S WORK
“TUHFAT al-SUKUK”**

ABSTRACT

The purpose of this article to provide information about the “ilm al-sakk” and to introduce Debbag-zâde and his work, “Tuhfat al-sukûk”. *Sakk* can be defined as legal formulas. “İlm al-sakk” or “Sakk-i shar'î” is a branch of fiqh (Islamic law) that focuses on the writing style to be used in recording court documents and judges' correspondence with other offices. The *sakk* books contain writing specimens that illustrate the formulation and writing style of legal documents, particularly judicial decrees and deeds. Thus, they help court officials to formulate documents according to regular forms and consistent principles. In addition, the *sakk* books are exceptionally useful aids to researchers who want to work on shari'a records. Many *Sakk* books were written in the Ottoman period. Debbag-zâde's “Tuhfat al-Sukûk” is the first printed Ottoman sakk book and arguably the most widely used one.

Keywords: İlm al-Sakk, Sakk-i Shar'î, Sukûk, Debbag-zâde Nu'mân, Tuhfat al-Sukûk, Court Records.

* Dr., Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İslam Hukuku ABD.

GİRİŞ

Kâdı defterleri veya şer'îye sicilleri, bir şehirde meydana gelen dava, alım-satım, belediye işleri; hükümet ve vakıflara ait bina, köprü, cami, su yolu inşaatı ve tamiri; ölüm, evlenme ve boşanma gibi her türlü olayın yanında vali, kâdı, müderris, imam vb. görevlilerin nasb ve azilleri; vakfiyeler, merkezden gönderilen emirler, kişilere verilen hüccet, berat gibi yazıların özetleri ya da sûretlerinin kaydedildiği resmî ve tarihî kaynaklardır. Bu defterler halkın duygu, düşünce, inanç ve davranışlarını, gündelik toplumsal hadiseleri olduğu gibi aksettiren, dolayısıyla geçmişin âdeta aynası durumunda bulunan birinci derecede önemli belgelerdir.

Bu defterler üzerinde çalışmak isteyen araştırmacıların, defterlerin karmaşık yapısına, diline ve üslûbuna alışmak için öncelikle daha okunaklı ve anlaşılır tarzda telif edilen “sakk” veya “sukûk” türü eserleri incelemeleri faydalı olacaktır. Biz bu makalemizde hem sakk geleneği hakkında bilgi vermeye hem de bu tür eserlerin ilk matbu örneğini oluşturan Debbâğzâde Nu'mân Efendi'nin “Tuhfetü's-Sukûk” adlı eserini tanıtmaya çalışacağız.

İLM-İ SAKK - SAKK-İ ŞERÎ

Sakk kavramı Farsça, *çek* kelimesinin Arapçalaştırılmış (muarreb) hâlidir. Sözlükte sert bir şeyle vuruş,¹ berat, hüccet, temessük, tapu tezkiresi ve kısaca yazılı belge anlamlarına gelir.² Ayrıca istihkak senedi, ödeme emri, temliknâme, icâre ve borç senedi, ibrânâme, kefâletnâme, vekâletnâme, rehin ve emanet makbuzu, mükâtebe senedi, eda tezkiresi, itâknâme gibi kıymetli evrâka da *sakk* denmektedir.³

Sakk düzenleyenlere *sakkâk* veya *kâtibî's-sakk* adı verilir. Önceleri deri parçaları üzerine yazıldıklarından *rakk* veya *ruk'a* adıyla anılan sakkler, sonraları kağıt üzerine yazılmaya başlanmıştır. Bu kelimenin eş anlamlısı olarak vesîka, sahîfe, varaka, kitap, hat, risâle ve mektup gibi kelimelere de rastlanmaktadır.⁴

Terim olarak ise; şer'î mahkemelerin sicile kaydettiği veya yazılı olarak tarafların eline verdiği her çeşit belgenin düzenlenmesinde ve yazılmasında

¹ İbn Manzûr, *Lisânu'l-'Arab*, SKK (صك) maddesi.

² Asım Efendi, *Kâmus*, SKK (صك) maddesi.

³ Cengiz Kallek, “Sak”, *DİA*, XXXV, 584.

⁴ Cengiz Kallek, a.g.m., s. 584.

takip edilen yazım usûlüne veya bu çeşit yazılı belgelere *sakk* veya *sakk-ı şer'i* denmektedir.⁵

Litaratürde şer'îye sicili defterlerinin tanzimiyle ilgili söz konusu imla ve üslup kâidelerini belirten, kâdının herhangi bir mesele hakkında vereceği hükmü bulmasına yardımcı olan, aynı mesele hakkında bütün kâdılarca aynı hükmün verilmesini sağlayan; ayrıca hakkında hüküm verilen bir meselenin nasıl yazıya geçirileceğini, hangi tertiple yazılacağını, hangi ibarelerin kullanılacağını düzenleyen eserlere “sakk”, “sukûk”, “sakk-i şer'î” gibi isimler verilmektedir. Bu ilmin adına da “ilm-i sakk” denir. Nitekim bu ilim “Sakk-i Şer'î” adı altında kâdı yetiştirmek üzere açılan ve dört yıllık eğitim veren “Medresetü'l-Kudât”ın⁶ bütün sınıflarında okutulmuştur.⁷

TARİHÇE ve GELİŞİM

Müslüman toplumlarda, daha ilk dönemlerden itibaren, hukûkî anlaşmazlıkların kâdılar ve yöneticiler huzurunda çözüme kavuşturulması ve muhâkeme neticesinin belli dil ve üslup kâideleri çerçevesinde kayda geçirilmesi üzerinde ehemmiyetle durulmuştur. Bunun için fıkîh eserleri bünyesinde muhâkeme usûlüne dair “Edebü'l-kâdî” veya “Edebü'l-kazâ” başlığı altında husûsî bölümler tahsis edildiği gibi bu alanda kaleme alınmış müstakil eserlerden de bahsetmek mümkündür.⁸ Ayrıca davaya ilişkin

⁵ Bkz. Ömer Nasuhi Bilmen, *Hukûk-ı İslâmiyye ve İstilâbât-ı Fıkhiyye Kâmusu*, Bilmen Yay., İstanbul ty., VIII, 205; İsmâil Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilâtı*, TTK yay., Ankara 1965, s. 116; Hilmi Ergüney, “Sak”, *Türk Hukukunda Lügat ve İstilahlar*, Yenilik Basımevi, İstanbul 1973, s. 393.

⁶ Sultan Abdülmecîd zamanında Şeyhulislam olan *Meşreb-zâde Hafîdî Ârif Efendi* (1275/1858) bu makama geçtiği sene (1854) “*Muallimbâne-i Nüvvâb*” ismiyle kâdı yetiştirmek üzere Süleymâniye’de bir medrese tesis etmiştir. 1885 yılında medresenin adı “*Mekteb-i Nüvvâb*” olarak değiştirilmiş ve nihayetinde 1909 senesinde “*Medresetü'l-kudât*” adını almıştır. Bkz. İsmâil Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti'nin İlmiye Teşkilâtı*, Türk Tarih Kurumu yay., Ankara 1998, s. 268.

⁷ Bir, iki ve üçüncü sınıflarda birer saat, dördüncü sınıfta ikişer saattir. Bkz. *İlmiyye Sâlnâmesi*, s. 687; İsmâil Hakkı Uzunçarşılı, *a.g.e.*, s. 269; *Medresetü'l-kudât Nizamnâmesi*'nin ikinci fasıl, on yedinci maddesinde dersin işleniş şu şekilde açıklanmıştır: “*Sakk-i şer'i muallimi, usûl ve kavâid ve istilâbât-ı sakkı ta'rif ve tedris eylediği sınıfın “Dürrer” dersini bi't-ta'kîb ta'lîm edecek ve onbeş günde bir def'a, bir mes'eleyi muhâkeme şeklinde, yâni talebeden müddeâ ve müdde'i ve müdde'i-aleyh ve kâtib ve kâdî ta'yîn ederek teşmil etdirip, usûl-i mer'îyyesi dâiresinde zâbt-ı da'vâ suretinde kaleme aldracaktır. Ve her sınıfa lâ-akal ayda bir def'a, bir mes'eleyi şer'îyye tasvîr ve usûl-i dâ'iresinde sened-i şer'îyyesini talebeye tabîr etdirecek ve talebenin tanzîm etdikleri müsveddât bi't-tashîh on gün zarfında i'âde edilecektir.*” *İlmiyye Sâlnâmesi*, s. 685.

⁸ Bu alanda ilk eserin *Ebû Yûsuf* (183/798) tarafından kaleme alındığı tahmin edilmektedir. Bkz. Kâtip Çelebi, *Keşfü'l-ğ-zunûn*, I, 46; Fuat Sezgin, *GAS*, I/3, 54. Ayrıca *İmam Muhammed* (189/805), *Hasan b. Ziyâd* (204/819), *Muhammed b. Semâ'a* (233/848) ve *Ebû Bekr Ahmed b. Ömer el-Hassâf* (261/875)'in “*Edebü'l-kâdî*” adlı eserleri bu alanda telif edilmiş ilk eserlerdendir. Bkz. Salim Ögüt, “*Edebü'l-kâdî*”, *DİA*, X, 408. *Hassâf*'a ait

delillerin toplanması, tespit edilmesi, değerlendirilmesi ve kayıtlara geçirilmesi konusunda “Şurût”, “Mahâdır” ve “Sicillât” bölümleri/kitapları da kaleme alınmıştır.⁹ Böylece adli vesikaların tutulması, saklanması ve güvenilirliği husunda ortak yöntemler geliştirme yoluna gidilmiş; nitekim bu konuda ciddi sayılabilecek ölçüde fıkıh müellefatı karşımıza çıkmaktadır.

Fıkıh kaynaklarında mahkeme kararlarının, biri sicil defterine diğeri de taraflara verilmek üzere iki nüsha halinde tanzim edilmesi gerektiği vurgulanmaktadır.¹⁰ Ancak İslam tarihinde bu şekilde mahkeme kararlarını ilk defa kim tarafından kayda geçirildiği kesin olarak bilinmemekle beraber bu geleneği İslâm tarihinin ilk dönemlerine kadar götürmek mümkündür. Nitekim **Hz. Ömer**'in her yıl hac mevsiminde Mekke'de temyiz mahkemesi diyebileceğimiz bir müessese tesis ettiğini ve burada daha önce kâdılarının baktığı ancak taraflarca itiraz edilen mahkeme kararlarını tekrar tetkik ve gözden geçirdiğini kaynaklar zikretmektedir.¹¹ Bu itirazların şifahen değil de yazılı belgeler üzerinden yapılmış olması kuvvetle muhtemeldir ki, bu da mahkeme kayıtlarının düzenli bir şekilde ve iki nüsha halinde tutulduğuna işaret eder.

Daha sonraları **Hz. Ali** (40/661) ve Basra kâdısı **Ebû Mûsâ el-Eş'arî** (42/663)'nin kimi dâvâ hükümlerini tescil ettiği bilinmektedir. Hicretin 40. yılında Emevî Halîfesi **Muâviye** (60/680) tarafından Mısır'a kâdı tayin edilen **Süleym bin Itr et-Tecîbî** (75/694), bir miras dâvâsını karara bağladıktan sonra vârislerin bu kararı görmezlikten gelerek meseleyi tekrar mahkeme önüne getirdiklerini fark edince mahkeme kararlarını iki şahitle birlikte tescil etme gereğini görmüş ve konuyla ilgili ikinci dava talebini reddetmiştir.¹² Nitekim **Suyûtî** (911/1505); **Süleym b. Itr**, mahkeme kararlarını iki şahitle

---

olan eserin Süleymaniye Kütüphanesi, Fatih, nr. 2269'da ve Köprülü Kütüphanesi nr. 546/2'de yazma nüshaları mevcuttur.

⁹ Bu tür eserlere **Yahya b. Eksem** (243/857)'in “*Kitabü's-şurûl*”u, **Hilal b. Yahya** (245/859)'nin “*Kitabu tefsîri's-şurûl*”u, **Ebû Ali el-Kerâbisî** (245/859)'nin “*Kitabü's-şurûl*”u, **Ahmed b. Muhammed b. Kadîm el-Becelî** (247/861)'nin “*el-Kitâb fi's-şurûl*”u, **Hassâf**’ın “*Kitabu's-şurûtu'l-kebir*”, “*Kitabu's-şurûtu's-sağîr*” ve “*Kitâbu'l-Mehâdır ve's-Sicillât*”ı, **Bekkâr b. Kuteybe** (270/883)'nin “*Kitâbu's-şurûl*”u örnek sadedinde zikredilebilir. Bkz. Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-ẓunûn*, II, 1046, İbn Nedim, *Fihrist*, 304. Bu alanda önemli neşirlerden biri **Ebu Nasr Ahmed b. Muhammed es-Semerkandî**'nin “*Kitabü's-şurûl ve ulûmi's-sukûk*” adlı eseridir. (thk. Ahmed Cabir Bedran, Merkezü'd-Dirasatü'l-Fıkhîyye ve'l-İktisadiyye, Kahire 2006/1427.)

¹⁰ Bkz. Şâfiî, Muhammed b. İdris, *el-Umm*, Bulak 1321, VI, 216; Gazâlî, Ebû Muhammed, *el-Ve'zî fi'fıkhi's-Şâfi'i*, Mısır 1318, II, 145; Zeyla'î, *Tebyînü'l-Hakâik*, Bulak 1315, IV, 177.

¹¹ Bkz. el-Kettânî, Muhammed Abdülhay, *et-Terâtîbü'l-İdâriyye*, thk. Abdullah el-Hâlidî, Dâru'l-erkam yay., Beyrut ty, I, 207-208.

¹² el-Kindî, Ebû Ömer Muhammed b. Yusuf, *Kitâbu'l-vülât ve kitâbu'l-kudât*, ed. Rhuvon Guest, Brill yay., Londra 1912, s. 309-310.

birlikte kayda geçirme geleneğini başlatan ilk kimsedir demektedir.¹³ Bu bilgi aynı zamanda Osmanlı mahkemelerinde her bir belgenin sonunda yer alan “şühûdü'l-hâl” bölümü tanziminin tarihi kökleri hakkında ipucu vermektedir.

Muhtemelen ilk dönemlerde kâdıların baktığı her davanın neticesi bu şekilde kaydedilmiyor olabilir. Mahkemeye intikal eden bütün davaların ayrıntılı ve düzenli bir şekilde sicillere kaydedilmesi geleneğini, tespit edebildiğimiz kadarıyla, **Abdullah b. Şübrüme** (144/761) başlatmıştır. Müellif **Hassâf** (261/874)'ın belirttiğine göre hicri 120 tarihinde Kufe kâdısı olan **Abdullah b. Şübrüme** adlı vesikalari ilk defa kayda geçirmeye başlamış ve bu konuda bir gelenek oluşturmuştur.¹⁴ Böylece bu sahada fıkıh ilminin bir alt disiplini kabul edilen *ilm-i şurût* veya *ilm-i mahâdır ve's-sicillât* denilen bir metot ortaya çıkmış; hem muhâkeme usûlü ve hem de mahkeme belgelerinin tanzimi bu esaslar çerçevesinde gerçekleşmiştir.¹⁵ Zamanla mahkemelerde zabıt kâtiplerine yardımcı olmak üzere içinde kalıp ifadelerin bulunduğu sükûk, şurût, mahâdır ve sicillât kitapları telif edildiğini görüyoruz.¹⁶

İslam Hukuk geleneğinin devamı sadedinde olan Osmanlı hukuk sistemi ve adli teşkilatı bu müellefâtan oldukça etkilenmiş ve büyük ölçüde ona göre şekillenmiştir. Kâdılarda aranan şartlardan hükümlerin kayda geçirilmesine, yargı hukukundan infaz hukukuna kadar uygulamada bir birlik sağlanması hususunda titizlikle durulmuştur. Diyebiliriz ki, Osmanlı'da sadece yargı ve adalet kurumu değil aynı zamanda bütün resmî kurumlar belli imlâ ve üslup esaslarına göre kayıtlarını / defterlerini tutmuşlar ve aralarında yazışmışlardır. İşte kurumların her türlü tutanak ve yazışmalarında uymakla yükümlü olduğu bu kurallar¹⁷ zaman zaman idare tarafından düzenlenmiş;

¹³ es-Suyûtî, Abdurrahman b. Ebî Bekr Celâlü'd-dîn, *Hüsnü'l-muhâdara fî-târîhi Mısır ve'l-Kâbira*, thk. Muhammad Ebû'l-Fazl İbrâhim, Dâru İhyâi Kütübî'l-'Arabî yay., Mısır 1967, I, 295.

¹⁴ Bkz. Sadru's-Şehîd, Hüsâmü'd-dîn Ömer b. Abdi'l-azîz (536/1141), *Şerhu edebî'l-kâdî li'l-Hassâf*, thk. Muhyi Hilal es-Serhan, Matbaatü'l-irşâd, Bağdad 1977, IV, 72-73; Çalışmalarından çokça istifade ettiğimiz değerli araştırmacı Süleyman Kaya, “Mahkeme Kayıtlarının Kılavuzu: Sakk Mecmuâları” (*Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, Cilt: 3, Sayı: 5, ss. 379-416) adlı kıymetli makalesinde bu eserin müellifini shven **Sadru's-Şeri'a** diye vermektedir (s.384). Doğrusu **Sadru's-Şehîd** olacaktır. Ayrıca bkz. Hâcib-zâde Mehmed b. Mustafâ İstânbûlî (1100/1689), *Bidâ'atü'l-hükkâm fî-ibkâmi'l-akâm*, yy:yazma, 1092/1680, vr. 9b, Amasya Beyazıt İl Halk Kütüphanesi (İnternet erişimi: yazmalar.gov.tr, Arşiv no: 05 Ba 1666, 11. çekim).

¹⁵ Bkz. Sadru's-Şehîd, **a.g.e.**, I, 20.

¹⁶ Bu sahada telif edilmiş eserlerden ve nolu dipnotlarda bahsetmiştik.

¹⁷ Bu esaslar doğrultusunda tutulmayan kayıtlar ciddi sonuçlar doğurabilmektedir. Nitekim, Hicri 1090 tarihinde Balat Mahkemesinde şer'i şerife mugayir nikah akdi kıyılmış ve sak (senet) tahriri de kurallara uygun bir şekilde gerçekleşmemiştir. Dolayısıyla söz konusu mahkemenin kapatılması hakkında ferman çıkmış ve mahkemelerde namuslu ve dindar

zaman zaman da şâirler, tecrübeli kâdılar ve devlet adamları tarafından, mesleğe yeni başlayan kâdılarının, memurların ve zabıt kâtiplerinin işlerini kolaylaştırmak için “münşeât” türü eserler de kaleme alınmıştır.¹⁸

Şer'îye sicillerindeki her çeşit yazılı kayıtlar belli bir usûle göre düzenlenmekte ve kaydedilmektedir ki, bu usûle sakk-ı şer'î usûlü dendiğini yukarıda belirtmiştik. Osmanlılara gelinceye dek sakk mecmuâsı diyebileceğimiz eserlerin “*Kitâbu'ş-şurûl*” gibi isimlerle adlandırıldığını söylememiz gerekir. “Şurûl”tan “sakk”e doğru bir isim değişikliğini Osmanlı müelliflerinin gerçekleştirdiğini belirtmeliyiz.

Osmanlılarda on altıncı yüzyılın başlarına kadar sakk mecmuâlarının dili büyük ölçüde Arapça'dır. Nitekim **Ebussuud Efendi, Pîr Mehmed b. Mûsâ** ve **Derviş Mehmed** gibi on altıncı yüzyılın sakkâkları eserlerinde sadece Arapça belgelere yer vermişlerdir.¹⁹ Bu tarihlerden sonra belgelerin dili Arapça'dan Türkçe'ye doğru değişmeye başlamıştır. Nihayet kısa bir süre içinde belgelerin dili bütünüyle Türkçe'ye dönmüştür diyebiliriz. Çünkü önceleri Arapça olarak tanzim edilen mahkeme tutanak ve belgeleri artık büyük ölçüde Türkçe düzenlenmektedir. Sakk mecmualarının dili ile şer'îye sicillerinin dili arasında bu açıdan bir paralellik görmek mümkündür.

Osmanlılar döneminde telif edilen sakk mecmuâları, büyük çoğunlukla, şer'îye sicillerinde yer alan belgelerin titizlikle seçilip bir araya getirilmesinden oluşmaktadır. Sakk mecmuâlarını şer'îye sicillerinden ayıran en önemli özellik

nâiblerin bulunması İstanbul Kâdılığına emrolunmuştur. Bkz. Mehmed Râşid, *Târih-i Râşid*, Matbaa-i Âmire, İstanbul 1282, I, 358.

¹⁸ *Münşeât*; resmî mektup ve yazışma usullerini öğreten ve bunlara ait temsili örnekleri ihtiva eden eserlerin genel adıdır. Ahmed-i Dâî'nin “*Teressül*”ü (Manisa İl Halk Kütüphanesi, Murâdiye, nr. 1856/3, vr. 113b-121b; ayrıca bkz. Halil İbrahim Haksever; “Ahmed-i Dâî'nin Teressülü”, *Turkish Studies*, Vol. 6/1, Winter 2011, s. 1231-1239); Yahyâ b. Mehmed el-Kâtibî'nin “*Menâhicü'l-İnşâ*”sı (Şinâsi Tekin tarafından 1971 yılında Boston'da neşredilmiştir.); Sarı Abdullah Efendi'nin “*Düsturu'l-İnşâ*”sı (Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi, nr. 3360) örnek sadedinde zikredilebilir. Bu tür eserler hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Mustafa Uzun, “Münşeât”, *DİA*, XXXII, 18.

¹⁹ Bkz. Süleyman Kaya, **a.g.m.**, s. 386; Bir fikir vermesi açısından Pîr Mehmed b. Mûsâ'ya ait “*Bidâ'atü'l-Kâdî li-İhtiyâcibi İleybi fi'l-Müstakbeli ve'l-Mâzî*” adlı eserden Arapça düzenlenmiş bir muhala'a kaydını burada zikretmek istiyoruz. (Bkz. Pîr Mehmed b. Mûsâ, *a.g.e.*, Ankara Adnan Ötügen İl Halk Kütüphanesi, nr. 2666, vr. 5b.)

صورة ما يكتب في المخالعة بإقرار الزوج أقر فلان بن فلان من محلة فلان بانه قد خالع مع زوجته حامله هذا الكتاب فلان بنت فلان وهي خالعت معه علي مهرها و نفقت عدتها و علي جميع دعاويها عليه مبلغ مقبوض وهو كذا درهماً قضياً مرابجاً مخالعة صحيحة شرعية فصارت هي مطلقة منه فلا تحل له الأ بعد عقد جديد حرر هذا في تاريخ كذا.

budur. Sicillerdeki belgeler olayların mahkemeye intikal tarihine göre sıralanırken sakk mecmuâlarında, önceleri karışık olmakla birlikte, fıkıh kitaplarının bab tasnifine uygun bir şekilde düzenlendikleri göze çarpmaktadır. Bu uygunluk kâdı ve nâiblere herhangi bir konuda adli belgenin nasıl düzenleneceği konusunda büyük kolaylıklar sağlamaktadır. Böylece şer'îye sicili defterleri arasında büyük ölçüde imlâ ve üslup birliği ortaya çıkmıştır. Aşağıda değişik defterlerden derlediğimiz muhâla'a²⁰ ile ilgili sicil kayıtları bu durumu açıkça ortaya koymaktadır.

Öncelikle Debbâğ-zâde'nin “Tuhfetü's-Sukûk”undan bir muhâla'a örneğini burada ele alalım:

“Mahmiyye-i İstanbul'da Çerâğî Hamza Mahallesinde sâkine ve zeyl-i sahîfede mazbûtu'l-esâmî-i müvabhidîn ta'rifleriyle mu'arrefe Safiye Bint-i Mehmed nâm hâtûn Meclis-i Şer'-i Münîr-i Lâzîmü't-Tevkîr'de işbu râfi'u'l-keitâb Sâlih Efendi İbn-i Ahmed nâm kimesne mahzarında ikrâr-ı tâm ve takrîr-i kelâm idüb mezbûr Sâlih Efendi zevc-i dâbilim olub beynimizde münâferet vukûuna binâen zimmetinde mütekarrer ve ma'kâdûin aleyh olan yirmi kuruluş mehr-i müeccel hakım ile mezbûr Sâlih Efendi'nin fîrâşından bâsıl ve hâlâ batnında mütebeyyin hamlım olmağla ve vaz'-i haml ile inkâtâ-i 'iddete değîn nafaka-i 'iddetim üzerlerine ve meûnet-i süknâm dahî kendi üzerime olmak üzere zevcim mezbûr Sâlih Efendi ile muhâla'a-i sahîba-i şer'iyye ile hul' olduğumda ol dahî hul'-i mezbûru ber vech-i muharrer ba'de'l-kabûl hukûk-ı zevciyyete ve sair hukûk-ı şer'iyyeye müte'allika âmme-i de'âvî ve mutâlabât ve kâffe-i eymân ve muhâsamâtdan her birimiz âharın zimmetini ibrâ-i âmî râfi'u'l-hısâm ile ibrâ ve iskât ve yine her birimiz âharın ibrâsını ber-minvâl-i muharrer kabûl idüb ba'de'l-yevm her birimizin âhar ile vechen mine'l-vücûh da'vâ ve nizâ'ı kalmamıştır dedikde ğubbe't-tasdîk mâ-vaka'a bi't-taleb ketb olundu”²¹

²⁰ Herhangi bir nedenle evlilik hayatını sürdürmek istemeyen kadının kocasına ödediği bir bedel karşılığında evliliğini sona erdirmesine muhâla'a denir. Muhâla'a usûlüyle boşanmalarda istek kadından gelmektedir. Kadın kocasına bir miktar mal vererek boşanmayı ister. Bu tür boşanma için en geçerli ve yaygın sebep geçimsizliktir (nüşûz). Geçimsizlik durumunda davayı kadın ya da kadının belirlediği bir vekili açmaktadır. Mahkeme kayıtlarına "hüs-ni zindegâne"nin olmaması şekliyle kaydedilen bu durumda davayı açan kadın mihrinden, boşandıktan sonra kendisine verilmesi gereken nafakadan ve “tüm zevciyete müteallik davalarından fariğ” olur. Yani boşanmak için hiçbir şey istemez, hatta kendi alacağı var ise onu da erkeğe bırakır. Muhâla'a yöntemi olarak adlandırılan bu yöntemde erkeğin de boşanmayı kabul etmesi gerekmektedir. Daha geniş bilgi için bkz. Fahrettin Atar, “Muhâlea”, *DİA*, XXX, 399.

²¹ Debbâğ-zâde Nu'mân Efendi, *Tuhfetü's-Sukûk*, Evkâf-ı İslâmiyye Matbaası, İstanbul 1843, s. 18.

Sicillerde öncelikle muhâla'a talebinde bulunan kadının adı ve adres bilgisi, varsa vekilinin adı ve adres bilgisi yer alır. Daha sonra kadın, kocası ile ilgili geçimsizliklerine dair ikrar ve takrir-i kelamda bulunur ve ayrılık sonucunda kendisinin ve çocuklarının bakımı ve nafakasını üstlendiğini; mehrini ve başka alacakları varsa onları kocasına bağışladığını söyler. Taraflar, muhâla'ayı kabul ettiklerini, evliliğe dair bundan sonra birbirlerini dava etmeyeceklerini, aralarında herhangi bir alacak verecek kalmadığını ve bu konuda bir niza' ve husumet içinde bulunmayacaklarını beyan eder. Nihayet günün tarihi ile sicil kaydı sona ermiş olur. Şer'îye sicili defterlerinde ayrıca tutanağın altında “şühûdü'l-hâl” diye bir bölüm yer alır. Bu ibaredeki “şin” harfinin çizgisi satır boyunca uzanır ve altında dava esnasında hazır bulunan kimselerin adları yazılmıştır.

Bu sakk kaydından sonra şer'îye sicillerinden derlediğimiz muhâla'a hüccetlerinden bir kaçını ele alalım:

“...Zevcim mezbûr ile hüsn-i zindegânımız olmamağla dört bin akçe mehrimden ve nafaka-i iddetimden fâriğa olmak üzere muhâla'a idüb birbirimizden zevciyyete müteallik dava ve nizâımız kalmamıştır...”²²

“...Zevcim mezbûr ile hüsn-i zindegânımız olmamağla ikibin akçe mihrimden ve nafaka-i iddetimden fâriğa olmak üzere muhâla'a idüb min ba'd birbirimiz ile zevciyyete müte'allik nizâ'ımız kalmamıştır...”²³

“...zevci Vahhâb Beşe ile hüsn-i zindegâneleri olmamağla zimmetinde olan on bin akçe mihr-i muccelini ve nafaka-i iddetinden ve mukaddemâ karz virdüğü üç bin akçeden ve sâir zevciyyete müteallik dava ve nizâ'ından fâriğa olub ve dört bin akçe dahi zevci Vahhâb Beşeye bedel-i hul' virüb bunun üzerine muhâla'a idüb zevciyyete müteallik da'vâımızdan ve birbirimizden hizmetlerinden ibrâ ve iskât eyledik dedikde...”²⁴

...merkûm Abdülkâdir zevci dâbilim olup lâkin beynimizde [hüsn-i] mu'âşeretimiz olmamağla zimmetinde mütekarrer ve ma'kûdün-aleyb olan yirmi gurus ile nafaka-i iddet-i mu'ayyene-i ma'lûmem ve me'ûnet-i süknâm dahi kendi üzerime olmak [üzre] zevcim mezbûr Abdülkâdir ile muhâla'a-i sabîha-i şer'îye [ile] hul' olduğumda ol dahi hul'-i mezkûru ba'de'l-kabûl hukûk-ı zevciyyete ve sâire müte'allika âmme-i da'vâdan her birimiz âharın zimmetini ibrâ ve iskât eyleyüp ve tarafeynden her birimiz ber-vech-i muharrer âharın

²² Manisa Şer'îye Sicilleri (MŞS), 61 nolu defter, vr. 103/3. (Şer'îye sicillerine yapılan atıflarda “Sicil defterinin adı, defter numarası - varak numarası / dava numarası” şeklinde bir yöntem kullanılacaktır.)

²³ MŞS, 61-18/5.

²⁴ MŞS, 53-4/1.

ibrâsını kabûl eyledik dedikde gibbe't-tasdîki's-şer'î mâ-vaka'a bi'ttaleb ketb olundu...²⁵

“Mahrûse-i Kütahya mahallâtından Cemaleddin mahallesi sükkânından Semâ bint-i Receb nâm hâtun meclis-i şer'-i hatîr-ı lâzımü't-terkîrde zevc-i muhâli'i işbu râfî'u'l-kitâb Hasan ibn-i Beytî mahzarında ikrâr-ı tâmm ve takrîr-i kelâm idiüp zevcem mezbûr ile beynimizde büsn-i zindegânemiz olmamağla zimmetinde müstakarr ve ma'kûdün aleyh olan dört bin akçe mihr-i müeccelemeden ve nafaka-i iddet-i ma'lûmumdan geçüp ve me'ûnet-i süknâm kendi üzerime olmak üzere zevcem mezbûr mihr mukâbelesinde bana otuz yük odun ve bir simin bıçak ve bir köbne serhaddî ve bir köbne çakşır ve bir köbne kilim ve iki nakid gurus virüp ben dabi badel-kabz beynimizde bu vech üzere muhâla'a-i şer'iyye ile muhâla'a vâki olmağın zevcem mezbûrî ber minval-i muharrer hul' itdim didükde mezbûr Hasan dahî hâl-i mezbûrî kabul idiüp hukûk-ı zevciyete müteallika âmme-i da'vâdan abadiühümâ âharın zimmetini berî eyledik didüklerinde sıbhat-i hul'a ve tefrik-i beynehümâya tenbîh olunup mâ-vaka'a bil-ibtigâ ketb olundu...²⁶

Bu örnekler gösteriyor ki, şer'îye sicillerinde belli bir konuda düzenlenen belgelerde kullanılan ibareler ve üzerinde durulan meseleler büyük çoğunlukla benzerlik taşımaktadır. Şüphesiz bu benzerliklerin farkında olmak tek nüsha halinde elimizde bulunan ve Türk-İslam hukuk tarihinin yegane uygulamalı örneklerini ihtiva eden şer'îye sicili defterlerinden faydalanmayı büyük ölçüde kolaylaştıracaktır. Şimdi ilm-i sakkın en meşhur ve muteber kaynaklarından kabul edebileceğimiz Debbâğ-zâde ve eseri “Tuhfetü's-Sükûk”ten bahsedelim.

DEBBÂĞ-ZÂDE NU'MÂN EFENDİ'NİN HAYATI

Kaynaklarda hayatı hakkında tafsilatlı bilgi bulunmamakla birlikte yürüttüğü resmî vazifeler ile eserleri kısaca zikredilmektedir. Müellifimizin “Tuhfetü's-sükûk” adlı eserinin baş tarafında Debbâğ-zâde'nin nesebi hakkında şöyle denmektedir:

“Sâhibü't-târîh Şeyhülislam Hoca Sa'dü'd-dîn Efendi'nin oğlu Hasan Cân'ın oğlu Cemâlî'd-dîn et-Tebrîzî merhûmun oğlu Şeyhülislam Es'ad Efendi'nin oğlu Şeyhülislâm Ebû Sa'îd Efendi'nin Kerîmesi (kızı) ve 'İzzetî Efendi'nin halîlesi (eşi) Rukyye Hanım'ın dubteri (kızı) ve Şeyhülislâm Debbâğ-zâde Mehmed Efendi'nin halîlesi (eşi) Sâfiye Hanımdan mütevellid Yahyâ Efendi'nin kızı ve Bükâî-zâde Abdullah Efendi'nin bemseri (refîkası)

²⁵ Balıkesir Şer'îye Sicilleri (BŞS), 753-11/2.

²⁶ Kütahya Şer'îye Sicilleri (KŞS), 1-88/1.

olan Râbi'a Hanımdan mütevellid olub Medîne-i Münevvere kâdısı iken vefât eden Bükâî-zâde Ahmed Efendi'nin oğludur.”²⁷

Debbâğ-zâde Nu'mân Efendi 1203/1788 yılında Bağdat Mollalığına, daha sonra 1206/1791 senesinde Filibe Mevleviyetine yükselmiştir. 1795/1210'da Filibe kâdılığına getirilen Debbâğ-zâde 1214/1799'da Mahrec pâyesi²⁸ ile şereflenmiştir. Mısır'ın yeniden fethedilmesiyle Mısır Mollalığına yükselen Debbâğ-zâde buradan kânûnî görev süresinin (müddet-i örfiyesinin) dolmasına iki ay kala İstanbul'a dönmüştür.²⁹ Nihayetinde 1224/1809 yılında Üsküdar kâdısı iken azledilmiş ve aynı yıl vefat etmiştir.³⁰

ESERLERİ

Müellifimizin, incelediğimiz eserinden başka *Fetevâ-yı Nu'mâniye* adlı bir fetva mecmuası daha vardır. Eserin dili Türkçe'dir. Tespit edebildiğimiz kadarıyla Çorum Hasan Paşa İl Halk Kütüphanesinde 1685 numarada yazma bir nüshası mevcuttur. Eserin müstensihisi Mahmud b. Mehmed'dir. Ta'lik yazı ile kaleme alınan eser yaklaşık 230 varaktan müteşekkil ve her sayfası 13 satırdan ibarettir. Şemseli, zencirekli, yıpranmış ve biraz da dağılmış koyu kahverengi meşin cildi vardır. Bab başları ile el-mesele el-cevâb kelimelerinde kırmızı mürekkep (sürh) kullanılmıştır. Serlevhası tezhiplidir. Tertibi, fıkıh kitaplarının geleneksel bâb sırasına göredir.

²⁷ Debbâğ-zâde Nu'mân Efendi, *Tuhfetü's-Sükûk*, s. 1.

²⁸ Osmanlıda ilmiye teşkilatında ulemâ rütbelerinden birinin adıdır. “Mahrec Mevleviyeti” de denir. Bundan sonraki ilmiye makamı “Bilad-ı Hamse Mevleviyeti”dir. Bkz. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin İlmîye Teşkilâtı*, Ankara 1988, s. 102; Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, İstanbul 1993, II, 385.

²⁹ Debbâğ-zâde, *a.g.e.*, s. 1.

³⁰ Mehmed Süreyyâ, *Sicill-i Osmânî*, Yay.Haz: Nuri Akbayar, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul 1996, IV, 1263; İsmâil Paşa, el-Bağdâdî, *Hediyetü'l-Ârifîn esmâü'l-müellifîn ve âsârü'l-musannifîn*, Ma'ârif Matbaası, İstanbul 1955, II, 496.

Bursalı Mehmed Tâhir, Şeyhulislam *Debbâğ-zâde Mehmed Efendi* ile *Debbâğ-zâde Nu'mân Efendi*'yi karıştırmış olmalı ki, Nu'mân Efendi'nin vefât tarihini 1114/1702 olarak vermektedir. (Bkz., Bursalı Mehmed Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, İstanbul 1333, I, 357) Halbûki, Tuhfetü's-sukûk'ta da belirtildiği üzere, *Şeyhulislam Debbâğ-zâde Mehmed Efendi* (1114/1702), *Nu'mân Efendi*'nin dedesidir. (Ayrıca bkz. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin İlmîye Teşkilâtı*, Ankara 1965, s. 116) Muhtemelen aynı kaynaktan istifade eden Yunus Uğur, “Mahkeme Kayıtları (Şer'îye Sicilleri): Literatür Değerlendirmesi ve Bibliyografya” adlı değerli makalesinde *Debbâğ-zâde Nu'mân Efendi*'nin vefâtı için sehven 1214 tarihini vermektedir. Bkz. *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, İstanbul 2003, Cilt 1, Sayı: 1, s. 318. (ss. 305-344).

TUHFETÜ'S-SÜKÛK veya CÂMÎ'U'S-SAKK

Tuhfetü's-Sükûk, ilk matbu sakk mecmuasıdır. 1248 yılında Matbaa-ı Âmire'de daha sonra 1259'da aynı dizgi ile Dâru't-Tıbâ'ati'l-Âliye'de basılmıştır. Çeşitli kütüphanelerde yazma nüshalarını³¹ da tespit ettiğimiz eserin matbû nüshaları yaklaşık 417 sayfadan ibarettir. Baş tarafında mufassal fihristi mevcuttur. Debbâğ-zâde eserin hâmişinde, ele aldığı konuyla ilgili çeşitli nakiller yapmıştır. Bu nakillerde kullandığı kaynakları da 32. sayfada topluca zikretmiştir. Yeri geldiğinde atıfta bulunduğu bu eserlerden bahsedilecektir.

Müellifimiz eserini çeşitli sakk mecmualarından, kâdılık yaptığı dönemde verdiği hükümlerden ve çeşitli sicil defterlerinden derlediğini ifade etmektedir. Eserini son kısmında konuyla ilgili şöyle der:

“Bu kitâb-ı müşkîn-i nikâb kütüb-i mu'teberât-ı sakkiyyeden Hâcibzâde, Hıdırzâde, Mûsâzâde ve Şânîzâde sakklerinden ve sükûk-i sâ'ireden intibâb ve vekâyi' kâtibi Şeybzâde Efendi ve Balat Mahkemesi baş kâtibi Hüseyin Feyzi Efendi ve kassâm kâtiplerinden Ferâizî Hüseyin Efendi ve ba'zı ehîbbâ-i kirâm mecmu'âlarından istıshâb olunan suver-i vekâyi'-i şer'iyyeden mâ-'adâ evkâf-ı niyâbet ve mevleviyet-i fakîrânemizde inşa olunan ba'zı tesvîdât ve esnâ-i mürâfa'ada tahsîn olunmağla sureti ahz olunan ba'zı senedât ve sicillât-ı mu'teberâtdan ba'de'l-mutâla'a tabrîrine zafer-yâb olduğumuz...”

Eserin tab'ı ile ilgili içindekiler bölümünün son kısmında şöyle bir ibare vardır ki ebced hesabıyla basım tarihini vermektedir:

“Târihu hitâmi't-tab' li-Es'adi'l-fakîr”

Tab' u temsîl kıldı 'abd-i fakîr
Lutf-i şehle bu nüshayı evvel

Dendi tarihi Es'adâ matbû'
Sakk-i Debbâğ-zâde oldı güzel 1248

Eser başlıca beş bâbtan / bölümden oluşmaktadır. Başlıkların dili Arapça'dır.

³¹ Ankara Milli Ktp, nr. 4143, 196 vr.; Ankara Milli Ktp, nr. 3484, 192 vr.; Ankara Milli Ktp., nr. 3485, 24 vr., Ankara Milli Ktp., nr. 4437, 133 vr., Çorum Hasan Paşa İl Halk Ktp., nr. 1763, 374 vr. Süleymaniye ktp., Yazma Bağışlar 3344; yy: yazma, 1214, 169 vr..

Birinci bölüm: Hüccet çeşitleri ve Vakfiyeler (el-bâbü'l-evvel fi-envâ'l'l-huceci ve'l-vakfiyyât).³²

Bu bölüm çeşitli alt başlıklara (fasıllara) ayrılmıştır. Fasil başlıklarının dili Arapça'dır. Fasılların altında her bir belgenin başlığı yer almaktadır. Belge başlıkları Türkçe yazılmıştır. Mesela “Velisi olmayan sağireyi kâdının velâyet-i akdi” başlığı gibi ki, velisi bulunmayan küçük çocuklar için kâdıların akit velayeti ile ilgili belge tanzimi örneği yer almaktadır. Bu şekilde her bir sakk kaydının, belgenin özeti şeklinde bir başlığı mevcuttur. Bu durum istenilen sakk kaydının bulunmasında büyük kolaylık sağlamaktadır.

Birinci bölümün alt (fasıl) başlıkları şunlardan oluşmaktadır:

- 1) Nikah hüccetleri (Faslun fi-huceci'n-nikâh),
- 2) Talak hüccetleri (Faslun fi-huceci't-talâk),
- 3) Muhala'a hüccetleri (Faslun fi-huceci'l-muhâla'a),
- 4) Nikahın feshi hüccetleri (Faslun fi-huceci feshi'n-nikâh),
- 5) Mehir hüccetleri (Faslun fi-huceci'l-mehr),
- 6) Nafaka hüccetleri (Faslun fi-huceci'n-nafakât),
- 7) Hidâne hüccetleri (Faslun fi-huceci'l-hidane),
- 8) Kâdının vasiliği hüccetleri ((Faslun fi-huceci vasiyyi'l-kâdî),
- 9) Vasiy-yi muhtar (vasi nasbı) hüccetleri (Faslun fi-huceci'l-vasiyyi'l-muhtâr),
- 10) Verâsetin ispatı hüccetleri (Faslun fi-huceci isbâti'l-verâse),
- 11) Itak (köle azadı) hüccetleri (Faslun fi-huceci'l-ıtâk),
- 12) Tedbîr hüccetleri (Faslun fi-huceci't-tedbîr),
- 13) Mükâtebe hüccetleri (Faslun fi-huceci'l-kitâbe),
- 14) Hürriyetin ispatı hüccetleri (Faslun fi-huceci isbâti'l-hurriyye),
- 15) İzn-i Şer'î hüccetleri (Faslun fi-huceci'l-izni's-şer'î),
- 16) Büyû' hüccetleri (Faslun fi-huceci'l-büyû'),
- 17) Bey'u'l-vefâ hüccetleri (Faslun fi-huceci bey'i'l-vefâ)
- 18) İstiğlâl yöntemiyle satış hüccetleri (Faslun fi-huceci'l-bey'i bi-tarîkı'l-istiğlâl)
- 19) Görme muhayyerliği ve ayıp hüccetleri (Faslun fi-hıyârî'r-ru'yeti ve'l-aybi)

³² **Hüccet:** sözlük anlamı olarak delil ve bir fiilin sabit olduğuna vesile olan şey demektir. (Delil, senet, vesika vb) Osmanlı hukuk terminolojisinde ise hüccetin iki manası vardır. *Birincisi:* Şahitlik, ikrar, yemin veya yeminden nükul gibi bir davayı ispat eden hukukî delillere denir. *İkincisi:* Şer'iyeye sicillerindeki manasıdır. Kadının hükmünü (kararını) ihtiva etmeyen, taraflardan birinin ikrarını ve diğerinin bu ikrarı tasdikini hâvi bulunan ve üst tarafında bunu düzenleyen kadının mühür ve imzasını taşıyan yazılı belgeye hüccet denir. Bkz. Ahmet Akgündüz, *Şer'iyeye Sicilleri*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul 1988, I, 21.

- 20) Şuf'a hüccetleri (Faslun fî-huceci's-şuf'a)
- 21) Hibe hüccetleri (Faslun fî-huceci'l-hibe)
- 22) Vedî'a hüccetleri (Faslun fî-huceci'l-vedî'a)
- 23) Rehin hüccetleri (Faslun fî-huceci'r-rehn)
- 24) İstihkâk hüccetleri (Faslun fî-huceci'l-istihkâk)
- 25) Borç ikrarı ve bununla ilgili hüccetler (Faslun fî-huceci ikrârî'd-deyni ve-mâ yete'allaku bihî)
- 26) Şahitlik hüccetleri (Faslun fî-huceci's-şahâde)
- 27) Kefâlet hüccetleri (Faslun fî-huceci'l-kefâle)
- 28) Şirket (Ortaklık) hüccetleri (Faslun fî-huceci's-şerike)
- 29) Mudârabe hüccetleri (Faslun fî-huceci'l-mudârabe)
- 30) İcâre hüccetleri (Faslun fî-huceci'l-icârat)
- 31) Vekâlet hüccetleri (Faslun fî-huceci'l-vekâle)
- 32) Kısas hüccetleri (Faslun fî-huceci'l-kısâs)
- 33) Diyet hüccetleri (Faslun fî-huceci'd-diyât)
- 34) Sulh hüccetleri (Faslun fî-huceci's-sulh)
- 35) İbrâ hüccetleri (Faslun fî-huceci'l-ibrâ)
- 36) Çeşitli hüccetler (Faslun fî-huceci'l-müteferrika) Bu bölüm müzâraa, müsâkât gibi çeşitli ortaklıklarla ilgili hüccetleri, alım-satım hüccetleri, iflasın tescili, rüşdün ispatı, rızâî taksim hüccetleri gibi değişik hüccet çeşitlerini ihtiva etmektedir.
- 37) Vakfiye hüccetleri ve bunlarla ilgili konular (Faslun fî-huceci'l-vakfiyyât ve-mâ yete'allaku bihâ)

İkinci bölüm: İ'lâm çeşitleri (el-bâbü's-sânî fî-envâ'il-i'lâmât).³³

Bu bölüm de bir önceki bölüm gibi çeşitli alt başlıklara (fasıllara) ayrılmıştır. Fasılların başlıklarının dili Arapça; Fasılların altında yer alan belge başlıkları Türkçe'dir. İkinci bölüm şu fasıllardan oluşmaktadır:

- 1) Borç ikrarı ilâmları (Faslun fî-i'lâmâtî ikrârî'd-deyn)
- 2) Borç ispatı ilâmları (Faslun fî-i'lâmâtî isbâtî'd-deyn)
- 3) Yemin ilâmları (Faslun fî-i'lâmâtî't-tahlîf)
- 4) Erteleme (te'cîl) ilâmları (Faslun fî-i'lâmâtî't-te'cîl)
- 5) Kefâlet ilâmları (Faslun fî-i'lâmâtî'l-kefâle)

³³ **İ'lâm:** Sözlükte bildirmek manasına gelir. Terim olarak; şer'i bir hükmü ve altında karar veren kadının imza ve hükmünü taşıyan belgeye ilâm denir. Her ilâm belgesi davacının iddiasını, dayandığı delilleri, davalının cevabını ve itirazı varsa itirazının sebeplerini, son kısımda da verilen karar ve kararın gerekçelerini içerir. İ'lâm belgelerini diğer şer'iyye kayıtlarından ayıran en önemli özellik hakimın verdiği karar ihtiva etmesidir. Bkz. Ahmet Akgündüz, *a.g.e.*, I, 29.

- 6) Havâle ilâmları (Faslun fi-i'lâmâtî'l-havâle)
  - 7) İstihkâk ilâmları (Faslun fi-i'lâmâtî'l-istihkâk)
  - 8) Muhayyerlik ilâmları (Faslun fi-i'lâmâtî'l-hıyârât)
  - 9) Hürriyetin ispatı ilâmları (Faslun fi-i'lâmâtî'isbâtî'l-hurriye)
  - 10) Tazmîn ilâmları (Faslun fi-i'lâmâtî't-tazmîn)
  - 11) İcâre ilâmları (Faslun fi-i'lâmâtî'l-icâre)
  - 12) Vakıf ilâmları (Faslun fi-i'lâmâtî'l-evkâf)
  - 13) Karı-koca meseleleri ile ilgili ilâmlar (Faslun fi-i'lâmâtî'z-zevceyn)
  - 14) Ta'zîr ilâmları (Faslun fi-i'lâmâtî't-ta'zîr)
  - 15) Kazf, içki ve zina hadleriyle ilgili ilâmlar (Faslun fi-haddî'l-kazf ve'ş-şürbi ve'z-zinâ)
  - 16) Sû-i hâl ilâmları (Faslun fi-i'lâmât-i sû-i hâl)
  - 17) Bina (gayrimenkul) keşfi ilâmları (Faslun fi-i'lâmât-i keşfi'l-ebniyyeti)
  - 18) Menkûl keşfi ilâmları (Faslun fi-i'lâmât-i keşfi'l-menkûl)
  - 19) Diyet ilâmları (Faslun fi-i'lâmâtî'd-diyât ve-mâ yete'allaku bihâ)
  - 20) Kısas ilâmları (Faslun fi-i'lâmâtî'l-kisâs ve-mâ yete'allaku bihâ)
  - 21) Müslüman olanlar ve dinden dönenlerle ilgili ilâmlar (Faslun fi-i'lâmâtî'l-islâm ve'l-irtidâd)
  - 22) Karşılıklı sulh ilâmları (Faslun fi-i'lâmâtî'l-musâlaha)
  - 23) Ramazan ayının başlangıcı ilâmları (Faslun fi-i'lâmâtî'isbâtî'ğurrati Ramazân)
  - 24) Çeşitli ilâmlar (Faslun fi-i'lâmâtî'l-müteferrika)
- Üçüncü bölüm: Ma'rûzât çeşitleri** (el-bâbü's-sâlis fi-envâ'il-ma'rûzât).³⁴

Bu bölüm de önceki bölümler gibi çeşitli alt başlıklara (fasıllara) ayrılmıştır. Fasil başlıklarının dili Arapça; Fasılların altında yer alan belge başlıkları Türkçe'dir. Üçüncü bölüm şu fasıllardan oluşmaktadır:

³⁴ Ma'rûz kelime anlamı itibariyle arz edilen şey demektir. Terim olarak ise biri asıl diğeri tâli olmak üzere iki manası mevcuttur. *Tâli manası*: İ'lamların birçoğu icra makamlarına hitaben yazılarak onlara arz edildiğinden i'lamlara da ma'rûz adı verilebilmektedir. Çoğu i'lam "Ma'rûz-ı Dâi-i Devlet-i Aliyeleridir ki" diye başlar. Ma'rûzun farklı bir belge olarak asıl manası şudur: Kadı tarafından kaleme alındığı halde kadının kararını ihtiva etmeyen ve hüccet gibi hukukî bir durumun tespiti açısından yazılı delil olarak kabul edilemeyen ve sadece kadının icra makamlarına idari veya adli bir durumu arz ettiği yazılı kayıtlara veya halkın icra makamlarına yahut kadıya hitaben yazdığı şikayet dilekçelerine denir. Kısaca astın üste yazdığı bir isteği veya bir durumu hâvi yazılı belge ve kayıtlardır. Buna ma'rûz dendiği gibi arıza veya arz da denir ve genellikle çoğulu olan ma'rûzat kullanılır. Bkz. Ahmet Akgündüz, *a.g.e.*, I, 37.

- 1) İyi hâle dair ma'rûzât (Faslun fî-ma'rûzât-i husn-i hâl)
- 2) Kötü hâle dair ma'rûzât (Faslun fî-ma'rûzât-i sù-i hâl)
- 3) Mahlûl cihetlere dair ma'rûzâtlar (Faslun fî-ma'rûzâti'l-cihâti'l-mahlûle)³⁵
- 4) Mefrûğ cihetlere dair ma'rûzâtlar (Faslun fî-ma'rûzâti'l-cihâti'l-mefrûğa)
- 5) Merfû' cihetlere dair ma'rûzâtlar (Faslun fî-ma'rûzâti'l-cihâti'l-merfû'a)
- 6) Emirlerin ulaşmasıyla ilgili ma'rûzâtlar (Faslun fî-ma'rûzât-i ihbâr-i vusûli'l-evâmir)
- 7) Ulemânın mülâzemetle ilgili arzları (Faslun fî-ma'rûzâti'l-ulemâ-i li-ecli'l-mülâzimîn)
- 8) Çeşitli ma'rûzâtlar (Faslun fî-ma'rûzâti'l-müteferrika).

Dördüncü bölüm: Murâselât çeşitleri (el-Bâbü'r-râbi' fî-envâ'i'l-murâselât).³⁶

Bu bölüm de önceki bölümlerde uygulanan metot ile başlıklandırılmıştır. Fasl başlıklarının dili Arapça; Fasılların altında yer alan belge başlıkları Türkçe'dir. Dördüncü bölüm şu fasıllardan oluşmaktadır:

- 1) İhdar (davet, çağrı) murâselâtları (Faslun fî-murâselâti'l-ihdâr)
- 2) Emir ve temessüklerin gereğine dair murâselâtlar (Faslun fî-murâselât 'alâ mûcibi'l-evâmir ve't-temessükât)
- 3) İnâbe murâselâtları (Faslun fî-murâselâti'l-inâbe)
- 4) Çeşitli murâseleler (Faslun fî-murâselâti'l-müteferrikati)

Beşinci bölüm: Çeşitli imza ve dîbâceler (el-Bâbü'l-hâmis' fî-envâ'i'l-imzâ ve'd-dîbâcât).

Bu bölümde kâdıların çeşitli belgeler için kullandıkları imzalar ile dîbâce örnekleri yer almaktadır. Şu konuları muhtevîdir:

- 1) Hücjet imzaları (Faslun fî-imzâi'l-huceci ve mâ-yete'allaku bihi)
- 2) Vakfiye imzaları (Faslun fî-imzâi'l-vakfiyyât ve mâ-yete'allaku bihi)
- 3) Sicil dîbâceleri (Faslun fî-dîbâcâti's-sicillât)
- 4) Defter dîbâceleri (Faslun fî-dîbâcâti'd-defâtir)

³⁵ Cihet; imamet, hitabet gibi vazife, hizmet demektir. Cihet sahibinin yani imam ve hatip ve emsalinin ölümüyle mahlûl yani boş kalır. (bkz. Mehmet Zeki Pakalın, *a.g.e.*, II, 384) Böyle görevlere yeniden atama yapılır ki bu ma'rûzâtlar bu tür atama yazılarıyla ilgilidir.

³⁶ Murâselât; şer'îye sicillerinde yer alan ve kâdılık makamının devletin diğer makamlarıyla yaptığı yazışmalara dair belgelerdir. Bkz. Ahmet Akgündüz, *a.g.e.*, I, 38.

- 5) Mahdar dîbâceleri (Faslun fî-dîbâcâti'l-mahâdir)
- 6) Sonuç (Hâtîmetü'l-kitâb)

KAYNAKLARI

Debbağ-zâde eserinin hâmişinde konuyla ilgili çeşitli kaynaklardan nakillere yer vermiştir. Matbu nüshalarda Debbağ-zâde'nin kullandığı kaynaklar meşhur adlarıyla, müellifleri belirtilmeksizin, *içindekiler* bölümünden sonra zikredilmiştir. Bu kaynaklar özellikle Hanefî müelliflerce kaleme alınan muteber ve meşhur kaynaklardır. Eserlerin ismi zikredildikten sonra sayfa altına şöyle bir not düşülmüştür. “*Ziker olunan nükkûl kable't-tab' me'haż-i meżkûreye mü'râca'at olunarak cümlesi mahallerinde bulunmuş ve bu vecible dahi tasbih olunmuştur.*” Bu da eser tab edilmeden önce hassas bir şekilde incelendiğini ve özellikle atıfların hatasız olmasına dikkat edildiğini göstermektedir. Şimdi Debbağ-zâde'nin kullandığı eserleri müellifleriyle birlikte ele alalım:³⁷

“*İşbu Sakk-i mu'teberede olan suver-i senedât-ı şer'iyyenin hâmişlerinde muharrer nükkûlün me'hażleridir.*”

1) *Mülteka'l-ebhur*: Osmanlı döneminde yetişmiş meşhur fakih İbrahim b. Muhammed el-Halebî (956/1549)'nin eseridir.

2) *Dürer-i gurer*: Dürerü'l-Hükkâm fî-Şerhi Gureri'l-Ahkâm adlı eserdir. Muhammed b. Ferâmuz b. Ali Molla Hüsrev (885/1480)'in Gurerü'l-Ahkâm adlı kendi eserine yazdığı şerhdır. Osmanlı hukukçusu olan Molla Hüsrev, önce Hanefî fıkıh kitaplarını esas alarak kısaca *Gurer* diye meşhur olan *Gurerü'l-Ahkâm*'ı hazırlamış, daha sonra müellif bu kitabını bizzat şerh ederek *Dürerü'l-Hükkâm fî-Şerhi Gureri'l-Ahkâm* adlı eserini meydana getirmiştir.³⁸

3) *el-Eşbâb ve'n-nezâir*: Hanefî fakih Zeynüddin (Zeynelbâbidîn) b. İbrahim b. Muhammed b. Nüceym el-Mısırî'nin (970/1563) eseridir.

4) *Edebü'l-ensyâ*: Zenbilli Ali Efendi, Alaeddin Ali b. Ahmed b. Muhammed Cemali (931/1525)'nin eseridir.

5) *Vikâye*: Mahmud b. Ahmed (673/1274)'in telif ettiği eserdir. Eserin baş tarafında müellif'in ifade ettiği üzere Hidaye'nin meselelerinin bir muhtasarıdır.

³⁷ Debbağ-zâde'nin atıfta bulunduğu eserleri ayrı ayrı tanıtmak bir makalenin sınırlarını oldukça aşmaktadır. Burada sadece eser adı ve müellifinden kısaca bahsedilecektir.

³⁸ Kâtib Çelebi, *Keşfü'l-ğunûn*, II, 1199.

6) *Hizânetü'l-fıkâh*: Ebû'l-Leys Nasr b. Muhammed es-Semerkindî (373-393/983-1003)'nin eseridir. Müellifin vefat tarihiyle ilgili çeşitli rivayetler mevcuttur.³⁹

7) *Kudûri*: Ebû'l-Hüseyn Ahmed b Ebî Bekr Muhammed b Ahmed el-Kudûrî (428/1037)'ye ait “Muhatasar-ı Kudûrî” adlı eserin meşhur adıdır.

8) *Bahrü'r-râik*: Meşhur Hanefî âlimi Zeynüddin Zeynelâbidîn b. İbrahim b. Muhammed b. Nüceym el-Mısri (970/1563)'nin kaleme aldığı “el-Bahrü'r-Râik Şerh-u Kenzü'd-Dekaik” adlı eseridir.

9) *Nihâye*: Ekmelü'd-dîn Muhammed b. Mahmûd el-Bâbertî (786/1384)'nin “Hidâye” için yaptığı meşhur şerh, “en-Nihâye fî Şerhi'l-Hidâye” adlı eseridir.

10) *Tenvîru'l-ebşâr*: Salih b. Muhammed b. Abdullah et-Timurtaşî (1004/1595)'nin “Tenvîru'l-Ebsar ve Câmiu'l-Bihar” adlı eseridir.

11) *Kenz*: Abdullah b. Ahmed, Ebu'l-Berakât, en-Nesefî'nin (710/1310) telif ettiği eseridir.

12) *Münyetü'l-müftâ*: Yûsuf b. Ebû Sa'id Ahmed es-Sicistânî (638/1240)'ye ait eser.

13) *Hâvî*: Ebû'l-Hasan Ali b. Muhammed b. Habib Maverdi (450/1058)'nin “el-Havi'l-kebir hüve Şerhu Muhtasarî'l-Müzeni” adlı eseridir.

14) *Kâdıhân*: Fahrüddin Ebû'l-Mehasin Hasen b. Mansur (592/1196)'un “Fetevây-ı Kadıhan” adlı eseridir. “el-Hâniyye” diye de meşhur olmuştur.

15) *Hudûd-i Musannifek*: Musânnifek Alâu'd-dîn Alî b. Muhammed eş-Şâhrudî el-Bistâmî (875/1470)'nin “Kitâbü'l-Hudûd ve'l-Ahkâm” adlı eseridir.

16) *Sadru's-şerî'a*: Hanefî fakih Ubeydullah b. Mes'û Sadru's-şerî'a (747/1346)'nin kendi telif ettiği (et-Tenkîh) eserine yaptığı “et-Tavzîh” adlı şerhtir.

17) *Ahkâm-ı sığâr*: Osmanlı müelliflerinden Muhammed b. Mahmûd b. Hüseyin el-Üsrüşenî (636/1239)'ye ait “Ahkâmu's-sığâr” adlı eseridir. İstanbul Millet Kütüphanesi 648, 649 ve 650 numaralarda kayıtlı yazma nüshaları mevcuttur. Eser İbrahim Canan tarafından “İslam Hukukunda Çocuklarla İlgili Hükümler” adıyla Türkçeye çevrilmiştir. (Cihan Yay., İstanbul 1984).

18) *Tâtârbâniyye*: Feriduddin Âlim b. el-Alâ (768/1384) adlı Hindistanlı Hanefî fıkıh âlimine aittir.

³⁹ Bkz. Bağdâdî, *Hediyetü'l-ârifîn*, II, 490; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, XVI, 323; Kehhâle, *Mucemu'l-müellifîn*, XIII, 91.

19) *Lisânü'l-hukkâm*: İbn eş-Şihna Ebû'l-Velîd Muhammed b. Muhammed el-Halebî (815/1412)'ye aittir. Eserin tam adı “Lisânü'l-Hukkâm fî Ma'rifeti'l-Ahkâm”dır. Yazma eser kütüphanelerinde bir çok nüshası mevcuttur.

20) *Enfe'u'l-vesâil*: Osmanlı müelliflerinden İbrahim b. İmadü'd-din Ebu'l-Hasan b. Ali b. Ahmed b. Abdü's-samed et-Tarsusi (758/1356)'nin “Enfa'ül-Vesail ilâ Tahriri'l-Mesail” adlı eseridir.

21) *İhtiyâr*: Hanefî fihhının en meşhur müelliflerinden “Ebü'l-Fazl Mecdüddin Abdullah b. Mahmûd b. Mevdud el-Mevsîli (683/1284)'nin “el-İhtiyar li-ta'lîli'l-muhtar” adlı eseridir.

22) *Hulâsa*: Tahir b. Ahmed b. Abdü'r-Reşid el-Buharî (542/1147)'nin “Kitabu Hülasatü'l-Fetâvâ” ya da “Hülasatü'l-Fetâvâ” adlı eseridir.

23) *Bezâziyye*: Muhammed b. Muhammed el-Kerderî (827/1424)'nin “el-Câmiu'l-vecîz” ya da meşhur adıyla “el-Fetâvâ'l-Bezâziyye” adlı eseridir. Fetevâ-yı Hindîyye ile birlikte basılmıştır.

24) *Hizânetü'l-müftîn*: Hicri sekizinci asır müelliflerinden Hüseyin b. Muhammed Semerkandî (veya es-Sem'ânî)'ye ait bir eserdir.

25) *Mebstât*: Şemsü'l-eimme Muhammed b. Ahmed es-Serahsî (483/1090)'nin meşhur eseri “el-Mebstât”tur.

26) *Câmi'u'r-rumûz*: Şemsüddîn Muhammed b. Hüsâmiddîn el-Horasânî el-Kuhistânî (962/1544)'ye aittir.

27) *Mubtâ-ı Radvâ*: Tespit edebildiğimiz kadarıyla Radîyyü'd-dîn Muhammed en-Neysâbûrî (571/1175)'ye ait “el-Muhît” adlı eserdir. Fetâvâ-i Hindîyye’de bu eserden çok nakil yapılmaktadır

28) *Kunye*: Necmü'd-dîn Ebû'r-Recâ Muhtar b. Mahmûd ez-Zâhidî (658/1260)'ye ait “Kunyetü'l-Münye li-Tetmîmi'l-Gunye” adlı eserdir.

29) *Kâriü'l-bidâye*: Sirâcüddin Ömer b. Ali (829/1420)'nin “Fetâvâ Kârii'l-Hidâye” adlı eseridir.

30) *Bedâyi'*: Alâuddin Ebu Bekr b. Mesud b. Ahmed Kâsânî (587/1191)'ye ait “Bedâiu's-Sanâi' fî Tertîbi's-Şerâ'i” adlı eserdir.

31) *Fusûleyn*: Bedreddin Mahmud b. İsrail İbn Kadı Simavna (823/1420)'nin Hanefî fihhî ve muhâkeme usûlü ile ilgili kaleme aldığı meşhur eseri “Câmiu'l-Fusûleyn”dir.

32) *Minabu'l-ğaffâr*: Şemsü'd-dîn Muhammed b. Abdullah b. Ahmed b. Muhammed b. İbrâhim et-Timurtâşî (1004/1595)'ye aittir.

33) *Ferâidü şerb-i Mültekâ*: İsmail b. Sinâneddin Sivâsî (1047/1637)'nin “el-Mültekâ” adlı esere yazmış olduğu şerhdır.

34) *el-Câmi'u's-sağır fi'l-fıkâh*: Ebû Abdullâh Muhammed b. el-Hasan eş-Şeybânî (189/804)'nin eseridir.

35) *İmâdiye*: Ebu'l Feth Zeynuddîn Abdurrahim b. Ebûbekr b. İmâduddîn b. Ali el-înânî el-İmâdî (670/1271)'nin “Fusûlü'l-İmâdî” adlı eseridir.

36) *Fevâidü'z-zeyniyye li'bni Nüceym*: İbn Nüceym, Zeynuddin b. İbrâhîm (970/1563)'in “el-Fevaidü'z-Zeyniyye fî Mezhebi'l-Hanefiyye” adlı eseridir.

37) *Füsûl-i Üstrûşenî*: Mecdü'd-dîn Muhammed b. Mahmûd el-Ustrûşenî (632/1234)'ye ait “Kitâbü'l-Fusûl ” adlı eserdir.

38) *Nükâye*: Sadru's-Şerî'a es-Sânî Ubeydullâh b. Mes'ûd el-Buhârî (747/1346)'ye ait “en-Nukâye Muhtasari'l-Vikâye” adlı eserdir.

39) *Velvâliciyye*: Ebu'l-Feth Zahirüddin Abdurreşid b. Ebî Hanife b. Abdurrezzak el-Velvâlici (540/1146)'nin eseridir

40) *Kuhistânî*: Şemsüddin Muhammed b. Hüsâmüddin el-Horasânî el-Kuhistânî (962/1555)'ye ait “Câmiu'r-Rumûz” adlı eserdir.

41) *Bidâye*: Alî b. Ebû Bekr b. Abdü'l-Celîl el-Merğînânî (593/1197)'ye ait “Bidâyetu'l-Mubtedî ” adlı eserdir.

42) *Nütef*: Şerefü'd-dîn el-Kâsım b. el-Hüseyn ed-Demrâcî (801/1398)'ye ait “en-Nütefû fi'l-Fetâvâ” adlı eserdir.

43) *Tercîhu'l-beyyinât li-Ğânim el-Bağdâdî*: Haddizatında “Tercîhu'l-Beyyinât” adlı eser Hisâlî Abdurrahmân Çelebî b. Eyyûb Sârûhânî (1087/1676)'ye aittir. Gıyâsü'd-dîn Ebû Muhammed Ğânim b. Muhammed el-Bağdâdî (1030/1620) ise “Melce'u'l-Kudât 'inde Te'ârûzi'l-Beyyinât” adlı eserin müellifidir. Debbağ-zâde eserinde ikincisini kullanmıştır.

44) *İs'âf*: Burhânü'd-dîn İbrâhîm b. Mûsâ et-Trablusî (922/1516)'ye ait “el-İs'af fî Ahkâmi'l-Evkaf” adlı eserdir.

45) *Hassâf*: Ebu Bekir Ahmed b. Ömer eş-Şeybani el-Hassâf (261/874)'ın “Kitabu Edebi'l-Kâdî” adlı eseridir.

46) *Şerbu Siyeri'l-kebîr li-Serahsî*: Şemsü'l-eimme Muhammed b. Ahmed es-Serahsî (483/1090)'nin Ebû Abdullâh Muhammed b. el-Hasan eş-Şeybânî (189/804)'ye ait “Siyer-i Kebîr” adlı esere yaptığı şerhtir.

47) *Feyz-ı Kerî*: İbrahim b. Abdurrahman el-Kerki (922/1516)'nin “Feyzül-Mevle'l-Kerîm 'alâ 'Abdihî İbrâhîm fi'l-Fetâvâ” adlı eseridir.

- 48) *Zeyla'î*: Fahreddin Osman b. Ömer ez-Zeyla'î (743/1342)'nin “Tebyinü'l-Hakâik fî-Şerhi Kenzi'd-Dekâik” adlı eseridir.
- 49) *Şerhu'l-kudûrî li'z-Zâhidî*: Necmü'd-dîn Ebû'r-Recâ Muhtar b. Mahmûd ez-Zâhidî (658/1260)'nin “Şerhu Muhtasari'l-Kudûrî” adlı eseridir.
- 50) *Cevâhiru Kirmânî*: Rükne'd-dîn Ebû Bekr Muhammed b. Abd er-Râşid el-Kirmânî (565/1169)'nin “Cevâhiru'l-Fetavâ” adlı eseridir.
- 51) *Islâh ve İzzâb li'İbni Kemâl Paşa*: Kemâl Paşa-zâde Şemsü'd-dîn Ahmed b. Süleymân (940/1543)'a ait “el-İzzâhu'l-Islah” adlı eserdir.
- 52) *Vecîz*: Radiyyüddin Muhammed b. Muhammed, es-Serahsî (544/1149)'ye ait “el-Vecîz f'l-fetâvâ” adlı eserdir.
- 53) *Fethu'l-Kadîr*: Kemâleddîn İbn el-Hümâm es-Sivâsî (861/1457)'nin meşhur Hidâye şerhi “Fethu'l-kadîr li'l-Âcizi'l-Fakîr” adlı eseridir.
- 54) *Vâkı'ât-ı Hüsâmiyye*: Sadru's-Şehîd Hüsâmeddîn Ömer b. Abdulazîz (536/1141)'in “Vâkı'âtü'l-Hüsâmiyye” adlı eseridir.
- 55) *Teshîh*: Bedreddin Mahmud b. İsrail İbn Kâdı Simavna (823/1420)'nin aynı adlı eseridir.
- 56) *Nehr*: İbnü's-Sâ'âtî Muzafferü'd-dîn Ahmed b. Alî el-Bağdâdî (694/1295)'nin “Şerhu Mecma'i'l-Bahreyn ve Multekâ'n-Nehreyn” adlı eseridir.
- 57) *Muhtârât li-sâhibi'l-Hidâye*: Burhâneddîn Alî b. Ebû Bekr el-Merğînânî (593/1197)'ye ait “Muhtâratu Mecmû'i'n-Nevâzil” adlı eserdir.
- 58) *Ekmel 'ale'l-Hidâye*: Ekmelü'd-dîn Muhammed b. Mahmûd el-Bâbertî (786/1384)'ye ait “el-'Înâye fî Şerhi'l-Hidâye” adlı eserdir.
- 59) *Surratü'l-fetâvâ*: Sâdık Mehmed b. Alî es-Sâkızî (1099/1688)'ye ait bir fetvâ mecmuasıdır.
- 60) *Mu'înü'l-müftî*: Pîr Mehmed b. Abdullâh Üskûbî (1030/1620)'nin eseridir.
- 61) *Vecîzü'l-fetâvâ*: Bu esere bir iki yerde atıf yapılmış. “Vecîzü'l-fetâvâ” şeklinde bir esere kütüphanelerde rastlayamadım. Ancak bu eserin Radiyyüddin Muhammed b. Muhammed es-Serahsî (544/1149)'ye ait “el-Vecîz f'l-fetâvâ” adlı eser olması kuvvetle muhtemeldir.
- 62) *Fetâvâ'l-Ankaravî*: Mehmed Emîn b. Hüseyin Ankaravî (1098/1687)'nin eseridir.
- 63) *Zübdetü'l-fetâvâ*: Pîr Muhammed b. Yusuf el-Karamânî (866/1462)'ye aittir.

64) *Fetâvâ-yı Zabîriyye*: Ebu Bekir Zahirüddin Muhammed b. Ahmed b. Ömer el-Buhârî (619/1222)'nin eseridir.

65) *Mecme'u'l-fetâvâ*: Ebu's-Su'ûd Efendinin Fetvâ Kâtipliğini yapan (Molla Yegan) Veli b. Yusuf el-İskilibî (998/1590)'nin meşhur fetvâ mecmuasıdır.

66) *Hızânetü'l-fetâvâ*: Ahmed b. Muhammed b. Ebû Bekr el-Hanefî (522/1128)'nin fetva mecmuasıdır.

67) *Nakdû'l-fetâvâ*: Muhammed b. Hamza el-Alâî (?/?)'nin fetvâ mecmuasıdır.

68) *Babru'l-fetâvâ*: Kâdî-zâde Mehmed Arîf b. Mehmed Erzurûmî (1173/1759)'ye aittir.

69) *Umdetü'l-fetâvâ*: Sadru's-Şehîd Hüsâmeddîn Ömer b. Abdülazîz el-Buhârî (536/1141)'ye ait eseridir.

70) *Fetâvâ-yı Adliyye*: Resûl b. Sâlih Aydınlî (978/1570)'ye aittir.

71) *Fetâvâ li-Hayreddîn er-Ramlî*: Hayreddîn b. Ahmed el-Fârûkî er-Remlî (1081/1671)'ye aittir.

72) *Fetâvâ el-müsemmâ bi-'akdi'n-nefis* : “Fetâvâ İbn Abdî'l-Âl” diye de bilinen Muhammed b. Abdü'l-Âl el-Hanefî el-Mısırî Emînü'd-Dîn'e ait “el-Akdü'n-Nefis fî-mâ Yuhtâcu İleyhi li'l-Fetvâ ve't-Tedris” adlı eseridir.

Türkçe Muteber Fetva Kitapları (Mu'teberât-ı Fetâvâ-yı Türkiyye)

73) *Fetâvâ-yı Ali Efendi*: **Şeyhülislâm** Çatalcalı Ali Efendi (1103/1692)'nin fetvâlarını bir araya getiren “Fetâvâ-yı Ali Efendi Ma'an-Nukûl” adlı eseridir.

74) *Bebcetü'l-Fetâvâ*: Yenişehirli Ebü'l-Fazl Abdullah (1156/1743)'a ait fetvâ mecmuasıdır.

75) *Fetâvâ-yı Feyziyye*: Seyyid Feyzullah Efendi (1115/1703)'nin eseridir.

76) *Netîcetü'l-Fetâvâ*: Dürri-zâde Seyyid Mehmed Ârif Efendi (1225/1810)'ye aittir.

77) *Fetâvâ-yı Atâiyye*: Şeyhülislam Muhammed Ataullah Efendi (1236/1821)'nin fetva mecmuasıdır.

78) *Fetâvâ-yı Ebi's-Suud*: Şeyhülislam Ebussuud Efendi, Muhammed b. Muhammed b. Mustafa el-İmadî İskilibî (982/1574)'nin eseridir.

79) *Fetâvâ-yı Zekerîyya Efendi*: Şeyhülislâm Yahyâ b. Zekerîyâ b. Bayram (1053/1644)'a ait “Fetâvâ-yı Yahyâ Efendi” adlı eseridir.

80) *Kanunnâme*: “Kânunnâme-i cedîd ma'a'l-fetâvâ” adlı eserdir.

Lügatler (Kütübü'l-luğa)

81) *Kâmûs*: Mütercim Asım Efendi (1235/1820)'nin Mecdü'd-dîn Ebû't-Tâhir Muhammed b. Ya'kûb el-Fîrûzâbâdî (817/1415)'ye ait “el-Kâmûsu'l-Muhît ve'l-Kâbûsû'l-Vasît ” adlı esere yaptığı meşhur tercümedir.

82) *Ahterî*: Muslihu'd-dîn Mustafâ b. Şemsü'd-dîn Karahisârî (968/1560)'ye ait “Ahterî-i Kebîr” adlı eserdir.

83) *Vankulî*: Vankulî, Mehmed b. Mustafa el-Vânî (1000/1591)'ye “Tercemetü's-Sihahî'l-Luğa li'l-Cevherî” adlı eserdir.

84) *Ta'rifât li's-Seyyid eş-Şerîf*: es-Seyyid eş-Şerîf Alî b. Muhammed b. Alî el-Cürçânî (816/1413)'ye ait “Ta'rifâtü's-Seyyidî” adlı eserdir.

SONUÇ VE DEĞERLENDİRME

Sadece hukuk tarihinin değil aynı zamanda iktisat, siyaset, sosyal tarih, şehircilik... gibi birçok alan için de kaynak niteliği taşıyan şer'îye sicilleri son zamanlarda bir çok araştırmacının dikkatini çekmektedir. Şer'îye sicilleri, mahkemelerde verilen kararların kaydedildiği ve fıkıhın tarihteki uygulama boyutunu önümüze koyan yegane kaynaklardır. Bu kaynaklardaki metinler gelişi güzel kaleme alınmamış; bilakis belli bir üslup takip edilerek inşa edilmiştir. Zamanla mahkemeye intikal eden herhangi bir konu hakkında kâdının hükmünün nasıl ve hangi üslupla yazıya geçirileceğine dair örnekleri ihtiva eden eserler ortaya çıkmış ve kâtipler sicil defterlerini bu örneklere uygun bir şekilde kaleme almışlardır. İşte bu üslubu muhtevi eserlerin genel adına “sakk” veya “sükûk” mecmuâları denir. Osmanlı zamanında tecrübeli kâdılar tarafından bu alanda birçok eser telif edilmiştir. Bu eserlerden biri de Debbağ-zâde Nu'mân Efendi'nin “Tuhfetü's-Sükûk” adlı eseridir. Fıkıh kitaplarının sistematiğine uygun bir şekilde tasnif edilmiş olan eser aynı zamanda “şer'îye sicillerini okumaya giriş” sadedindedir.

KAYNAKÇA

- Ahmed-i Dâî, *Teressül*, Yazma, Manisa İl Halk Kütüphanesi, Murâdiye, nr. 1856/3, vr. 113^b-121^b.
- Akgündüz, Ahmet, *Şer'îye Sicilleri*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul 1988.
- Asım Efendi (1235/1819), *Kâmus Tercemesi*, İstanbul 1304.
- Atar, Fahrettin, "Muhâlea", *DİA*, XXX, İstanbul 2004.
- Balikesir Şer'îye Sicilleri (BŞS), 753 nolu defter.
- Bilmen, Ömer Nasuhi, *Hukûk-ı İslâmiyye ve Istılabât-ı Fıkhiyye Kâmusu*, Bilmen Yay., İstanbul ty.,
- Debbâğ-Zâde Nu'mân Efendi, Tuhfetü's-Sukûk*, Evkâf-ı İslâmiyye Matbaası, İstanbul 1832 ve İstanbul 1843.
- Ergüney, Hilmi, "Sak", *Türk Hukukunda Lügat ve Istılablar*, Yenilik Basımevi, İstanbul 1973.
- Gazâlî, Ebû Muhammed, *el-Vecîz fi fıkhi's-Şâfi'i*, Mısır 1318.
- Hâcib-Zâde, Mehmed b. Mustafâ İstânbûlî (1100/1689), *Bidâ'atü'l-Hükûkâm fî-İhkâmî'l-Abkâm*, yy:yazma, 1092/1680, vr. 9b, Amasya Beyazıt İl Halk Kütüphanesi (İnternet erişimi: yazmalar.gov.tr, Arşiv no: 05 Ba 1666, 11. çekim).
- Haksever, Halil İbrahim; "Ahmed-i Dâî'nin Teressülü", *Turkish Studies*, Vol. 6/1, Winter 2011.
- İbn Manzûr, Ebu'l-Fazl Muhammed b. Mükerrrem b. Ali el-Ensârî (711/1311)., *Lisânu'l-'Arab*, Haz. Yusuf Hayyât, Nedim Mar'âşlî, Dâru's-Sâdır, Beyrut 1389/1970.
- İbn Nedim, Muhammed b. İshak Ebu'l-Ferec (385/995), *el-Fihrist*, Dâru'l-Ma'rife yay., Beyrut 1978.
- İlmiyye Sâlnâmesi: Osmanlı İlmiyye Teşkilatı ve Şeyhülislamlar*, Meşihat-i Celile-i İslamiyye, İstanbul 1334/1916.
- İsmâil Paşa, el-Bağdâdî, *Hediyetü'l-'Arifîn Esmâü'l-Müellifîn ve Âsârü'l-Musannifîn*, Ma'ârif Matbaası, İstanbul 1955.
- Kallek, Cengiz, "Sak", *DİA*, Cilt: XXXV, İstanbul 2008.
- Kâtip Çelebi, Hacı Halife Mustafa b. Abdullah (1067/1657), *Keşfu'z-zunûn an Esâmi'l-Kütüb ve'l-Fünûn*, İstanbul 1360/1941.
- Kaya, Süleyman, "Mahkeme Kayıtlarının Kılavuzu: Sakk Mecmuâları" *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, Cilt: 3, Sayı: 5, İstanbul 2005.

- Kehhâle, Ömer Rıza, *Mucemu'l-müellifin Terâcimü Musannifi'l-Kütübi'l-'Arabîyye*, Dimeşk 1957.
- el-Kettânî, Muhammed Abdülhay, *et-Terâtübü'l-İdâriyye*, thk. Abdullah el-Hâlidî, Dâru'l-erkam yay., Beyrut ty.
- el-Kindî, Ebû Ömer Muhammed b. Yusuf, *Kitâbu'l-vülât ve kitâbu'l-kudât*, ed. Rhuvon Guest, Brill yay., Londra 1912.
- Kütahya Şer'îye Sicilleri (KŞS), 1 nolu defter.
- Manisa Şer'îye Sicilleri (MŞS), 53 ve 61 nolu defterler.
- Mehmed Râşid, *Târih-i Râşid*, Matbaa-i Âmire, İstanbul 1282.
- Mehmed Süreyyâ, *Sicill-i Osmânî*, Yay.Haz: Nuri Akbayar, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul 1996.
- Mehmed Tahir, Bursalı, *Osmanlı Müellifleri*, İstanbul 1333.
- Öğüt, Salim, “Edebü'l-kâdî”, *DİA*, Cilt: X, İstanbul 1994.
- Pakalın, Mehmet Zeki, *Osmanlı Tarîh Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, İstanbul 1993.
- Pîr Mehmed b. Mûsâ, *Bidâ'atü'l-Kâdî li-İhtiyâcibî ileybi fi'l-Müstakbeli ve'l-Mâzî*, Yazma: Ankara Adnan Ötügen İl Halk Kütüphanesi, nr. 2666.
- Sadru's-Şehîd, Hüsâmü'd-dîn Ömer b. Abdi'l-azîz (536/1141), *Şerhu Edebi'l-Kâdî li'l-Hassâf*, thk. Muhyi Hilal es-Serhan, Matbaatü'l-irşâd, Bağdad 1977.
- Sarı Abdullah Efendi, *Düstûru'l-İnşâ*, Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi, nr. 3360.
- es-Semerkindî, Ebu Nasr Ahmed b. Muhammed, *Kitabü's-Şurût ve Ulûmi's-Sukûk*, thk. Ahmed Cabir Bedran, Merkezü'd-Dirasati'l-Fıkhîyye ve'l-İktisadiyye, Kahire 2006/1427.
- Sezgin, Fuat, *Geschichte des Arabischen Schrifttums (GAS)*, Cilt: I/3, Leiden: E. J. Brill.
- es-Suyûtî, Abdurrahman b. Ebî Bekr Celâlü'd-dîn, *Hüsni'l-Muhâdara fi-Târîhi Mısr ve'l-Kâhira*, thk. Muhammed Ebû'l-Fazl İbrâhim, Dâru İhyâi Kütübi'l-'Arabî yay., Mısır 1967.
- eş-Şâfî, Muhammed b. İdris, *el-Umm*, Bulak 1321.
- Uğur, Yunus, “Mahkeme Kayıtları (Şer'îye Sicilleri): Literatür Değerlendirmesi ve Bibliyografya” *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, Cilt 1, Sayı: 1, İstanbul 2003.
- Uzun, Mustafa, “Münşeât”, *DİA*, XXXII, İstanbul 2006.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakki, *Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilâtı*, TTK yay., Ankara 1965.

ez-Zehbî, Ebu Abdullah Şemseddin Muhammed b. Ahmed b. Osman (748/1348), *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, thk. Şuayb el-Arnaût, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut 1985.

ez-Zeylâ'î, Ebû Muhamed Cemaleddin Abdullah b. Yusuf b. Muhammed (762/1360) *Tebyînü'l-Hakâik*, Bulak 1315.